

Юрій Тютюнник і радянські органи держбезпеки

Життя видатного українського військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюнника (1891–1930 рр.) вже не одне десятиліття привертає до себе увагу істориків. Активною участю в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. — один із ініціаторів і заступник Командарма у Першому Зимовому поході, начальник Партизансько-повстанського штабу, який готував загальноукраїнське повстання, командувач Повстанчою армією в Другому Зимовому поході, він здобув славу одного із найвідоміших борців за незалежність України у ХХ столітті. Однак після того як Тютюнник був захоплений співробітниками ГПУ і погодився на співпрацю з «органами», ставлення до нього з боку лідерів УНР, військових, української інтелігенції і навіть селянства змінилося на діаметрально протилежне. Глибоких трансформацій зазнав і світогляд самого діяча: від показової лояльності до радянської влади у перші роки життя в УСРР до абсолютного її несприйняття напередодні арешту 1929 р.

Хоча життя і діяльність Ю. Тютюнника висвітлені набагато краще, ніж біографії абсолютної більшості керівників визвольної боротьби українців 1917–1921 рр., все ж відомо про нього надто мало. Передусім, це стосується «радянського» періоду в біографії Ю. Тютюнника, який розпочався із його виведення в результаті чекістської операції з Польщі на територію УСРР і завершився розстрілом 30 жовтня 1930 р. У значній мірі такий стан історіографії проблеми зумовлений недостатньою кількістю й низькою інформативністю введених в науковий обіг історичних джерел. По-новому подивитися на Ю. Тютюнника, а можливо навіть змінити існуючі уявлення, допоможуть матеріали особистого архіву діяча і документи органів ГПУ, віднайдені нами в архівах сучасних українських спецслужб — Галузевому

державному архіві Служби зовнішньої розвідки України і Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Другим Зимовим походом частин Армії УНР під командуванням Ю. Тютюнника в радянську Україну в жовтні-листопаді 1921 р. завершилися національно-визвольні змагання українців за власну державність. Ця поразка завдала непоправної шкоди авторитету Державного центру УНР і особисто Головного отамана С. Петлюри. Кола української політичної еміграції в Польщі охопили настрої близькі до розпачу, адже зазнали краху надії на всенародне повстання, а з ними — швидке повернення на Батьківщину. Трагедія під Базаром і поразка походу змінили ставлення до Ю. Тютюнника з боку Головного отамана Симона Петлюри і його оточення, стосунки між ними стають відверто прохолодними.

Утім, незважаючи на всю складність ситуації, ані один, ані інший не збиралися припиняти боротьби за державну незалежність України. Повернувшись до Польщі в кінці грудня 1921 р., Ю. Тютюнник із родиною нелегально оселяється у Львові. Із наказу Головного отамана, він продовжує антибільшовицьку підпільну роботу, отримуючи упродовж січня-травня 1922 р. фінансову допомогу від уряду УНР у розмірі 30 тис. марок польських щомісяця. Однак становище уряду з часом ставало складнішим і, ймовірно, тому Ю. Тютюнник вирішує продовжувати боротьбу самостійно, без будь-якої підтримки Державного центру УНР.

Він намагається налагодити стосунки із співзвучними собі силами в колах української еміграції в Румунії та Польщі, із цією метою здійснює поїздки до Чернівців, Кишинєва та інших міст. Водночас, підтримує зв'язки із колишніми соратниками по підпіллю. Із наказу Ю. Тютюнника в Україну переходили повстанські загони, що проводили антибільшовицьку боротьбу. Приміром, в серпні 1922 р. М. Палій-Сидорянський зі збройним загоном пробрався до Дніпра, усуваючи на шляху чекістські відділи. Тютюнник ретельно вивчав радянську пресу, збирав дані про соціально-економічне становище в радянській Україні,

антибільшовицькі виступи українського населення. Він вважав, що політика більшовиків є злочинною і обов'язково призведе до розпаду більшовицької системи, а завдання української політичної еміграції пришвидшити цей процес. Частиною політичної діяльності Ю. Тютюнника була його публіцистика. В західно-українських часописах «Заграва» і «Літературно-науковий вісник» виходили його спогади присвячені національно-визвольним змаганням 1917–1921 рр., а вже на початку 1923 р. в станіславському видавництві «Бистриця» побачила світ фундаментальна праця «Зимовий похід 1919–20 років». У цей же час Ю. Тютюнник збирав матеріали з історії повстанського руху в Україні, сподіваючись упорядкувати їх в «повстанський альбом» і таким чином увіковічнити пам'ять про боротьбу за українську державність партизанськими методами.

Зрозуміло, що така активність генерала не залишилася непоміченою органами ГПУ, які на той час вже мали за кордоном широку агентурну мережу. «Справою честі» українські чекісти вважали для себе захоплення Ю. Тютюнника. Під особистим контролем повпреда ГПУ на Правобережній Україні Ю. Євдокімова була розроблена спеціальна агентурна операція, що отримала назву «Справа № 39» або ще «Операція «Тютюн». Її мета — таємний арешт генерала Ю. Тютюнника і використання полоненого для дискредитації українського національно-визвольного руху і його лідерів. Під виглядом підпільників таємної «Вищої військової ради» чекісти вийшли на контакт із Ю. Тютюнником, запропонувавши йому повернутися в Україну та очолити «масштабний» повстанський рух. Розрахунок на амбіційність виявився безпомилковим: зазнавши невдачі під М. Миньками в листопаді 1921 р., розсварившись після того із Головним отаманом С. Петлюрою, Ю. Тютюнник прагнув реваншу, мріяв стати лідером загальнонаціонального масштабу — таким собі «українським Наполеоном» або ж «Бісмарком». Вся оперативна розробка тривала майже два роки. До її втілення були залучені чекісти, дипломати, колишні повстанці й завербовані соратники Ю. Тютюнника, що в підсумку забезпечило успіх цієї оператив-

ної розробки. Колись легендарний отаман повірив в існування міфічної «ВВР», погодився на співпрацю і вирушив в УСРР для того аби її очолити¹.

У ніч із 15 на 16 червня 1923 р. Ю. Тютюнник у супроводі І. Дуткевича переправився через Дністер, річка слугувала румунсько-радянським кордоном. Обоє були добре озброєні: мали заряджені гвинтівки, пістолети, гранати. На радянській стороні на них вже очікували підпільники «ВВР»: близькі знайомі Ю. Тютюнника Г. Заярний і П. Стахів (обоє були завербовані ГПУ), а також чекістська група захоплення із 6 осіб. Віддалившись від річки на якусь відстань, чекісти за умовним сигналом накинулися на Ю. Тютюнника та І. Дуткевича, повалили, роззброїли і зв'язали їх. Як свідчив у 1967 р. один із ветеранів спецслужби, детально обізнаний із подробицями арешту генерала, лише перед самим переходом Ю. Тютюнник засумнівався у доцільності «знайомства з ВВР». Він відвів убік П. Стахіва і сказав: «Я Петре знаю вас. Ви знаєте мене. Не будемо один одного підводити. Чи не фікція ВВР? Мені б не хотілося зробити хлопчачу виходку». Стахів відповів: «Цього, пане генерале, не може бути. Я їх всіх знаю і ці люди, що зі мною, мені чудово відомі. Ви можете покластися на мене і моїх випробуваних козаків»².

Від кордону Ю. Тютюнника переправили в Київ, а звідсіль в Харків у розпорядження керівництва ГПУ УСРР. Про перебування Ю. Тютюнника у застінках в'язниці в Харкові залишив спогади один із чекістів-охоронців, що «відповідав за генерала головою»: «Я прийняв чергування від свого попередника і приступив до чергування. Через замочну скважину я побачив коре-

---

¹ Детальніше про чекістську оперативну розробку із захоплення Ю. Тютюнника див. статтю Я. Файзуліна «Юрко Тютюнник і оперативна розробка органів ДПУ «Справа №39» // Студії з історії Української революції 1917–1921 років. Збірник на пошану доктора історичних наук, професора Руслана Яковича Пирого з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя наукової діяльності. — К., 2011. — С. 383–403.

² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 450. — Арк. 25–27.

Ярослав Файзулін

настого повного чоловіка, років 45, з крупними рисами обличчя, без бороди та вусів, волосся на голові світле, підстрижене їжаком. Він безперервно ходив по кімнаті з кутка в куток і напружено щось думав. Час від часу він підходив до столу, на якому були папери, чорнила і ручка, і писав. Хоча він був в штатському костюмі, але по стрижці волосся на голові я визначив, що це військовий чоловік, але не радянського часу. Йому була відведена кімната, ізольована від інших кімнат КРО маленьким коридорчиком, із якого був хід в окремих туалет, до цього кімната використовувалася як службове приміщення. Я перебував із зовнішнього боку дверей, що вели в коридорчик, повинен був весь час прислуховуватися, що відбувається за дверима і час від часу нечутно і непомітно для ув'язненого перевіряти чи він на місці.

Кімната знаходилася на 3-му поверсі і вікно виходило у внутрішній двір ГПУ УСРР, закритий з усіх боків і мав охорону. Розмовляти із ним було заборонено. Двері, що вели із загального коридору до нас, замикалися з того боку, де сидів я. Майже всю ніч мій підопічний не спав. Ходив, писав і знову ходив»³. Про те, кого охороняє, чекіст навіть не здогадувався, а ставити зайві запитання, в спецслужбах вважалося поганим тоном. Та згодом їм довелося познайомитися, оскільки Ю. Тютюнник став його сусідом. Колись легендарного отамана поселили в урядовому будинку по вул. Губернаторській, 9 в Харкові.

Захоплення Ю. Тютюнника утримувалося в суворій таємниці, про факт уловлення генерала знало дуже обмежене коло співробітників ГПУ. Та й ті отримали наказ мовчати, а в разі появи чуток пов'язаних із арештом, всіляко їх спростовувати. За словами радянського дипломата Г. Беседовського, в цей час між Харковом і Москвою розгорілася гостра суперечка за долю отамана. Мовляв, Ф. Дзержинський рішуче домагався розстрілу, а керівництво ГПУ УСРР наполягало на тому, щоб його «присвоїти і використати». Зважали на те, що розстріл може

³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 450. — Арк. 55.

перетворити Ю. Тютюнника на чергового «мученика за справедливість», «героя, що поклав життя во ім'я самостійної України».

Поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ГПУ, Ю. Тютюнник погодився на друге. Яким чином вдалося «зламати» колись легендарного отамана в чекістських документах не йдеться. Однак можемо припустити, що використовувався цілий комплекс заходів: загроза життю, психологічний і фізичний тиск, переслідування родини, але, як нам здається, головною причиною стало велике розчарування. Після захоплення він переконався, що насправді жодної масштабної повстанської організації в Україні не існує, а «ВВР» — це лише фікція чекістів. Тютюнник зрозумів й інше, що багато із його соратників, яким він довіряв, виявилися сексотами ГПУ і навіть були причетні до його захоплення. Говорити про те, що чекістам вдалося переконати Ю. Тютюнника в успіхах радянської політики «українізації» не доводиться, адже у своїх записниках він відверто оцінював її як вимушений крок більшовиків, тактику управління окупованою Україною.

Таємне захоплення Ю. Тютюнника стало величезним успіхом чекістів, оскільки відкривало широкі можливості для подальшої боротьби із діячами національно-визвольного руху як в Україні, так і за її межами. «Органи» отримали змогу далі просувати міфічну «ВВР» як єдино впливову антибільшовицьку організацію в Україні. У «високих чекістських кабінетах» був розроблений спеціальний план із «використання» Ю. Тютюнника для ліквідації «бойової еміграції» і тиску на польський уряд. Документ своїм підписом затвердив особисто голова ГПУ УСРР В. Балицький. На п'яти друкованих аркушах в деталях розписувалися всі заходи, які планували вжити чекісти. Аби не перераховувати їх, наведемо уривок з інструкції одному із учасників спецоперації, який відображає загальний зміст усіх намірів: «Наші плани відносно Тютюнника такі: спробувати використати його в Галичині, через нього і при його допомозі скомпрометувати в очах усіх українську еміграцію, довівши, що

Ярослав Файзулін

навіть самі відомі діячі — шпіони, через нього перетягнути в Україну ряд видних українських діячів. Щоб в кінцець розкласти еміграцію необхідно дістати його архіви і документи величезної ваги залишені в Польщі та ряд інших мір, що витікають із цього становища»⁴.

В кінці серпня 1923 р. із Польщі в УСРР були таємно переправлені дружина і двоє малолітніх доньок Ю. Тютюнника. Опинившись в руках чекістів, вони де-факто стали заручниками й додатковою гарантією лояльності захопленого генерала. В ході допитів Тютюнник виказав місце зберігання свого особистого архіву. Чекісти нелегально пробралися на територію Польщі, розшукали документи і доставили їх в ГПУ УСРР. Сподівалися, що вдасться роздобути компрометуючі матеріали на С. Петлюру та інших лідерів УНР, уряди і розвідувальні органи Польщі, Франції, Румунії. Однак там виявилися військові накази по Київській дивізії та інших підрозділах Армії УНР за 1919–1920 рр., робочі документи органів УНР, листування Ю. Тютюнника зі своїми соратниками та ін.

За існуючою традицією 20 серпня 1923 р. Ю. Тютюнник змушений був підписати листи до відомих радянських партійних і державних діячів В. Затонського та О. Шумського. У них розкаювався за свою попередню діяльність, вихваляв політику більшовиків, критикував лідерів української політичної еміграції, головню С. Петлюру. Стверджував, що за роки життя в еміграції він переконався у недоцільності продовження боротьби з радянською владою, мовляв «будучина кується тут на Україні, а не на Заході». Тютюнник наголошував, що свідомо прийняв рішення повертатися на Батьківщину і працювати на благо українського народу. Водночас, просив з'ясувати йому позицію офіційної влади щодо реемігрантів, можливості легалізації й здобуття громадянства УСРР⁵.

⁴ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 125.

⁵ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України; Упоряд.: В.Ф. Верстюк, В.В. Скальський, Я.М. Файзулін. — К.: «Дух і літера», 2012. — С. 211–213.

Вже з кінця червня 1923 р. на Захід починають приходити листи за підписом Ю. Тютюнника, що повідомляв товаришів на еміграції про своє перебування в УСРР й активну діяльність у рамках підпільної «ВВР». Писалися вони під диктовку чекістів, а частина російськомовних копій і дотепер зберігаються в архівах українських спецслужб. Ю. Тютюнник, мов і не було арешту, давав накази своїм підопічним в Румунії і Польщі, ставив перед ними нові «відповідальні» завдання: підтримувати стосунки із співробітниками дипломатичної місії УНР у Румунії; продовжувати співпрацю і передавати від імені «ВВР» «розвідувальні матеріали» румунській та французькій контррозвідкам (закордонні спецслужби використовували українських підпільників для отримання інформації про становище в УСРР) та ін.

Водночас, із перших тижнів перебування в УСРР Ю. Тютюнник розпочинає шалену і руйнівну агітацію проти Голови Директорії і Головного отамана С. Петлюри. Поза сумнівом, той залишався найнебезпечнішим і найзапеклішим ворогом радянської влади. Станом на початок 1920 рр. Державний центр УНР на чолі з С. Петлюрою був найвпливовішою силою в українському політичному середовищі і мав чималу підтримку не лише в Польщі, але й Франції та Чехословаччині. Незважаючи на несприятливу міжнародну ситуацію, він продовжував чинити опір більшовицькому захопленню влади в Україні — намагався об'єднати навколо себе опозиційні до більшовиків політичні сили, інспірував збройну боротьбу в Україні, вживав заходів для активізації антибільшовицького тиску міжнародної спільноти.

Антипетлюрівська риторика була головною сюжетною лінією усього тогочасного листування Ю. Тютюнника, іншою — апологетика більшовизму і «поворотства». Приміром, 4 серпня 1923 р. у листі до свого помічника підполковника Й. Добротворського він писав: «Вам за всяку ціну треба залишитись в Галичині. Робота повинна продовжуватися в дотеперішньому напрямку. Особливо зверніть увагу на відірвання війська од Петлюри — роля його повинна бути зведена до нуля. Чим швидче, тим краще. В силу того, що нам мабуть довго не доведеться

Ярослав Файзулін

бачитися, у виборі методів роботи Ви цілком вільні. Дальші події можуть розвиватися в такому напрямку, що Вам одверто (публічно) доведеться відрікатися од всякої спілки зі мною. Отже будьте готові і, коли буде потреба, лайте мене, не хитаючись. Маю відомости, що Петлюра висилав уповноваж. до Львова для балачок з Вами (через Вас зі мною) і ще де з ким. Майте це на увазі. Бажано якнайшвидче тягти до себе Удовиченка і взагалі військових...»⁶.

В іншому листі до Й. Добротворського 14 серпня 1923 р. Ю. Тютюнник стверджує: «Перебуваючи на Україні, я все більше і більше переконуюся в правильности нашої лінії. Петлюру тут не люблять, як невдачника. Але є значні кола, які його політику вважають просто зрадницькою. Одно слово, його діяльність вважають або великою глупотою або такою ж підлотою. Йти за Петлюрою це значить йти шляхом, який врешті приведе до озброєної боротьби проти українського народу за інтереси наших національних ворогів. Ми, як нація повинні вести самостійну політику, а не зв'язувати свою долю з тим чи іншим сусідом. І жаль, і дивно мені, як не розуміють того провідники інтернованих військ — люди розумні і чесні? А може вони розуміють, та не знаходять виходу? Узнайте все і напишіть мені»⁷.

Й. Добротворський, що жив на території Польщі, сам проявляв неабияку активність у справі ліквідації «петлюрівщини». Про кожен свій крок доповідав в Харків. До прикладу, 27 серпня 1923 р. він подає основні пункти антипетлюрівської агітації: «Спосіб агітації проти Петлюри буде полягати в тому, що він продався виключно на авантури. Що висилає банди, які приносять користь тільки йому персонально та його хлібодавцям, що коли він патріот, то нехай йде туди на Україну як пішов Девалер до Ірландії, що він свою діяльність обосновує тільки на тому, щоби бути вірним рабом польських панів і т[ак] д[алі], а коли

⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 206.

⁷ Там само. — С. 210.

Ви би мали які конкретні вказівки, то прошу подати. Засаднича позиція: той буде правити своїм народом, хто служить йому і хто йде з ним, а не той, хто нарід має лише як засоб до персональних авантурничих і запроданчих цілей»⁸.

У Харкові такі плани погодили, щоправда із деякими правками. 2 вересня 1923 р. Ю. Тютюнник відписав Добротворському: «Справа з підготовкою Петлюрівцями атентату на мене ... та фактичні дані, може набрати першорядного значіння для морального «погребенія» Петлюри та його приспінників. Тому напружете зусилля і в цьому напрямку, докладно інформуючи мене. Спосіб агітації — «що він (Петлюра) продався на авантури і вислав банди», які руйнують країну і тільки дискредитують нац. ідею — вірний. Треба лише напірати, що висилає, а сам не йде, бо вірує у труса — так приблизно говорять про нього «отамани»: Гальчевський, Хмара, Трейко та інші, котрі були до останнього часу вірними Петлюрі та і взагалі треба розшифрувати Петлюрину хоробрість; фактів для того маємо досить. Не пошкодить пригадати, що Петлюра неудачник — містиків ще не мало є на світі»⁹.

Радянські органи держбезпеки намагалися внести розбрат і розколоти українську політичну еміграцію. Так, для зменшення ролі й впливу С. Петлюри чекісти намагалися використати іншого відомого українського діяча генерала О. Удовиченка. Цю постать обрали не випадково: користувався значним авторитетом у польських властей і серед українського вояцтва. Крім того, існували певні суперечності між С. Петлюрою та О. Удовиченком, що теж не залишилося непоміченими радянськими спецслужбами. Не останню роль у поглибленні розколу між ними мав відіграти Ю. Тютюнник і легендована «ВВР». Її керівники звернулися з листом до Удовиченка, запропонувавши співпрацю. Для вірогідності, надіслали його польським дипло-

---

⁸ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ. Документи і матеріали. — С. 294.

⁹ Там само. — С. 220–221.

Ярослав Файзулін

матичним зв'язком, через співробітників посольства II Речі Посполитої в Харкові¹⁰.

22 серпня 1923 р. із листом до О. Удовиченка звернувся і сам Ю. Тютюнник. Повідомляв про роботу в рамках «ВВР» і закликав генерала підтримати антипетлюрівську опозицію: «Я приймаю найдіяльнішу участь у В.В.Р. — з цього Ви можете, хоч приблизно орієнтуватися в напрямку тої організації і в дійсних настроях на Україні. Пісня Симона В[асильовича] доспівана і всі «протекції Р.О.В» допоможуть йому стільки ж, як мертвому кадило. Вибачте мені, але я по своєму глибокому переконанню раджу Вам прийняти пропозицію В.В.Р. і спасати все, що залишилося в таборах і на еміграції порядного і чесного. Головне — рішуче раз і назавжди порвати з Петлюро-чоботарівщиною. Українському національному рухові не по дорозі з людьми, руки котрих залиті кров'ю наших же патріотів (Болбочан, Отмарштайн та ин[ші]»¹¹.

Разом з тим, Ю. Тютюнник намагався зберегти в таємниці свої стосунки і вплив на О. Удовиченка як від діячів з уенерівського табору, так і від поляків. Більшість листів до Й. Добротворського, що містили детальні вказівки з розкладу української політичної еміграції мали помітку «таємно» і після їхнього прочитання він повинен був їх знищувати. Зокрема, й лист Ю. Тютюнника від 21 серпня 1923 р., де йшлося про залучення до антипетлюрівської роботи відомих українських генералів: «Конкретним черговим завданням є ліквідація впливу Петлюри на інтерноване військо і поляків. Розуміється, що цю роботу найкраще проводити через осіб, котрих поляки вважають своїми приятелями — Удовиченка — на мою думку, до такої ролі підходить він, не знаю тільки, чи вистачить у нього політичної витривалости і такту. Вам на місці видніше. Тільки щоби поляки не догадалися, що Удовиченко (чи хто там буде інший) робить під нашим безпосереднім впливом — злякаються! На з'їзді

¹⁰ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 90.

¹¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ППУ. Документи і матеріали. — С. 216.

еміграції, коли він буде,єднайте всіх ієднайтеся зі всіма проти петлюрівщини. Ом[еляновича]-Павленка найкраще було б сюди переправити. Але, як почати балачки в цьому напрямку з ним? Старий дуже недовірчивий. Поки що бажано, щоб він переїхав на Волинь або в Галичину (ближче до України). Треба взяти його під свій безпосередній вплив, а тоді побачимо, що з ним робити. В принципі такою ж повинна бути тактика по відношенню до всіх, що будуть зголошуватися до співпраці»¹².

Перед О. Удовиченком ставилося завдання підривати авторитет Головного отамана серед українського вояцтва та польськими урядовцями. «Метою нашої «внутрішньої політики на еміграції» є остаточне моральне знищення петлюрівщини, — наголошував Ю. Тютюнник у листі до О. Удовиченка 18 вересня 1923 р. — Про Вашу роботу в таборах мене інформує п[ан] Д[обротворський] — наслідки цілком задовольняючі. Коли так буде йти і далі, то П[етлю]ра залишиться не тільки генералом без армії, але навіть без охорони. Та максимум успіху здобудемо і найбільша користь буде, коли і сам П[етлю]ра визнає своє банкрутство. Вважаю, що як тільки він зорієнтується в обстановці, то обов'язково почне підлещуватися до ВВР, організації, котра з кожним днем поглиблює своє значіння тут. Треба тільки не спізнатися. Треба зробити так, щоб наші активні елементи та війська поступили так, щоб усім стала, і навіть самим петлюрівцям, стала ясною агонія петлюрівщини. Треба рішуче і одверто боротися з петлюрівщиною. Треба і нашим сусідам — «союзникам» довести банкрутство їхнього васала. Детальні вказівки ВВР і свої думки в цій справі передаю через п[ана] Д[обротворського]. Петлюрівщина вмірає — треба допомогти їй якнайшвидше вмерти на добро Україні»¹³.

Як свідчить листування Ю. Тютюнника, в якийсь час О. Удовиченко повірив у діяльність «ВВР» і навіть дав згоду співпрацювати з нею, цікавився радянською політикою в Укра-

¹² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ. Документи і матеріали. — С. 215.

¹³ Там само. — С. 228.

їні і можливістю повернення на Батьківщину. Та для органів ГПУ О. Удовиченко міг принести більше користі за кордоном, вести роботу із розкладу української політичної еміграції, пропагувати рееміграцію до УСРР. Тому Ю. Тютюнник зупиняв його: «В наших і Ваших інтересах, що би Ви приїхали сюди не як звичайно роскаявшійся білий генерал, а як політично відмінний вождь, який крім того, що повернувся сам — привів з собою масу і до певної міри обозначив епоху»¹⁴. Ймовірно, О. Удовиченко відчув нотки фальшу в словах Ю. Тютюнника і вчасно відмовився від співпраці з ВВР. Що й стало згодом причиною уїдливих характеристик з боку Ю. Тютюнника: «Не має сумніву, що поляки постараються всіх зашахувати Удовиченком. Не має сумніву (це я переконався), що Удовиченко є вірний раб поляків і піде на всяку їхню авантуру. Пропащій він, ну та чорт з ним: на авантурі скінчиться його кар'єра»¹⁵, — писав він у листі до М. Чоботаріва 21 листопада 1923 р.

Цікаво, що свою антипетлюрівську позицію перед О. Удовиченком Ю. Тютюнник обґрунтовував виключно українськими національними інтересами. Справжні ж наміри щодо О. Удовиченка відбиті в таємному листуванні ГПУ і внутрішній документації спецслужби. Зокрема, у вказівках одному з учасників оперативних заходів 21 липня 1923 р. йдеться про наступне: «Ваш план і Ваші міркування не позбавлені широти, але втілення цього плану тепер ні в якому разі неможливе, адже треба мати на увазі, що Добротворський не користується довірою у поляків, оскільки вони підозрюють, що він заангажований в галицьких антипольських справах. Ось чому ми в п. «б» пропонуємо Добротворському діяти через Удовиченка і компанію. Це нам вигідно і тому, що Удовиченку вірять поляки і він розсварився з Петлюрою. Цей чоловік нам повинен зіпхнути Петлюру і, можливо, що за сприятливих обставин ми і доручимо Удовиченку формувати загін, що піде замість України на Галичину»¹⁶.

¹⁴ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 246.

¹⁵ Там само. — С. 248.

¹⁶ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 93.

Ще більш показовим є лист одному із агентів ГПУ від 29 серпня 1923 р.: «Для орієнтування повідомляємо Вам наступне, що ми, через Польпосольство, надіслали від імені ВВР листа Удовиченку, де ставимо перед ним запитання про його працю в ВВР. Відповіді дотепер не маємо. В даний час Юрко пише листа Удовиченку, який потрібно передати через Добротворського, з копії перекладів Ви будете бачити про що він пише. З Удовиченком наша ціль наступна — розсварити його з Петлюрою, внаслідок зіпхнути Петлюру, заставити його працювати для ВВР і тоді вже перетягнути на наш бік, хоча останнє можливо ми зробимо раніше»¹⁷.

Як бачимо із останнього рядка листа, органи ГПУ не відкидали можливості фізичного захоплення Головного отамана. Із цією метою, намагалися спровокувати С. Петлюру на зустріч із керівниками «ВВР». Тобто, йшлося про спецоперацію подібну до агентурних розробок проти інших відомих діячів: «Справа №39» (захоплення Ю. Тютюнника), «Трест» (британського агента С. Рейлі) і «Синдикат-2» (лідера «Всеросійського комітету захисту Батьківщини і свободи» Б. Савінкова). Та С. Петлюра виявився прозорливішим і не поспішав на зустріч із агентами ГПУ. Крім того, радянські спецслужби не могли його підкупити ані жадобою слави, як це було з Тютюнником. Й. Добротворський змушений був відмовляти свого «шефа»: «Про можливість, що би С. Петлюра побачився з ким-небудь із ВВР не думаю. Ви знаєте, який він трус, і зі своєї берлоги крім на Алею Руж нікуди не висувається. Все за нього Чеботарів і К°. Діло в тому, що ті людиці бояться. Коли і грозят, то то вже лиш погрози переляканих людей. По розмові з Чеботарівим я бачив, що вони крім того, що здезорієнтовані, то ще і страшенно перелякані. Я цей план (побачення) висував, але Чеботарів нічого прямого не відповів»¹⁸.

Утім, активність Ю. Тютюнника і міфічної «ВВР» не залишилися непоміченою Головним отаманом. Принаймні, такий висно-

---

¹⁷ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 65.

¹⁸ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 189.

Ярослав Файзулін

вок дозволяє зробити наступний уривок із листа Ю. Тютюнника: «На словах мені передано, що ніби то Чеботарів звертався до Вас і висловив побажання Симона Васильовича «вирішити багато питань» зі мною. Трохи спізнився, але ми повинні використати «їхнє бажання». Якщо дійсно таке «бажання» мається, то прошу повідомити мене і в такому разі від мене негайно виїде хтось для ознайомлення з «багатьма питаннями» — гадаю, що Симон Васильович не буде радий. Цю справу обов'язково треба використати для наших цілей, коли до того дана логічна зачіпка з боку Чеботарьова»¹⁹.

Коли порівняно «мирні» способи влаштувати зустріч С. Петлюри із так зв. членами «ВВР» не дали бажаного результату, Ю. Тютюнник вдається до шантажу. У листі до одного з міністрів Уряду УНР від 12 вересня 1923 р. він стверджує: «У нас (пишу не лише від себе особисто) є бажання скупчити максимум сил для боротьби». Разом з тим, зауважував, що від того як він поставиться до цієї справи буде залежати політика «ВВР» щодо «всіх бувших вільних чи не вільних стовпів петлюрівщини»²⁰.

Змусити С. Петлюру визнати «ВВР» і вступити в переговори із її представниками, на думку Ю. Тютюнника, мало підписання низкою відомих представників української політичної еміграції заяви до польського уряду із критикою Головного отамана. «Треба добити Петлюру морально. Треба утворити таку ситуацію, щоб він сам схилився перед фактом існування В.В.Р. і попробував її шляхом переговорів узяти під свій вплив, — йдеться в листі Ю. Тютюнника до Й. Добротворського 18 вересня 1923 р. — Знаючи об'єктивні умови «головного» вважаю, що це не є річчю неможливою. На мою думку треба зробити так: група найбільше впливових елементів еміграції та війська підписує заяву польському Уряду (схематичний проект додаю). Цю заяву пред'являть Ви або Удовиченко (можна вдвох) А. Лівичькому, зіславшись на те, що «особисто» вважаєте бажаним не

¹⁹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 218.

²⁰ Там само. — С. 223.

доводити до одвертого скандалу, але, що при впертості Петлюри доведеться во ім'я вищої мети не спинятися і перед скандалом. Конкретно: Петлюра ще має змогу переговорити з представниками В.В.Р., котрі можуть приїхати і на польську територію, але не у Варшаву (конспірація). Чи погодиться Петлюра чи ні, однаково, остаточне рішення відносно його визнаєте від мене особисто при побаченні. Треба лише, щоб підписані на заяві справді не спинилися перед подачею її Польсь[ькому] Уряду. Окрім відомих і впливових осіб треба зібрати підписи сотників, хорунжих, урядовців і т.п. По причині суто політичного характеру я не ставлю свого підпису на заяві, і Ви вживіть всіх заходів, щоб це не вплинуло на тих, підписи котрих для поляків матимуть значіння»²¹.

Для дискредитації Головного отамана, розірвання польсько-українського союзу, організації «поворотства» до УСРР українських політичних емігрантів органи ГПУ планували використати також з'їзд української політичної еміграції, що мав відбутися в січні 1924 р. В одному із чекістських документів з цього приводу писалося: «Щодо січневого з'їзду еміграції, наше рішення — з'їзд має відбутися, але більшість на з'їзді повинні бути прихильники Тютюнника і винести резолюцію — повний розрив стосунків із поляками та повернення на Радянську Україну. Из листів Тютюнника до Хорошко, Архипенка і Морозовського Ви побачите детальний план»²².

Ще з жовтня 1923 р. Ю. Тютюнник почав готуватися до вказаного форуму, намагаючись здобути на ньому чисельну перевагу і лобювати ухвалення важливих політичних резолюцій в прорадянських інтересах. Про їхній зміст дізнаємося із листа Ю. Тютюнника до Є. Архипенка: «Максимальні цілі, які можемо ставити собі це є: а) ліквідація петлюрівщини в Польщі; б) заманіфестувати протиприродність спілки нашої з поляками. Я вважав би за найкраще зробити це в такий спосіб: збірається

²¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 226–227.

²² ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 6.

Ярослав Файзулін

певна група делегатів на з'їзді, які під Вашими дерективами будуть домагатися винесення корисних для нашої справи резолюцій. Боятися поляків нема чого, бо всі, хто буде з Вами, будуть потім узяті під захист Радянським Укр[аїнським] Правительством, а безпосередньо його представниками на місцях. Само собою, що треба вжити усіх заходів, щоб кількість противників петлюрівщини була більшою від кількості петлюрівців. Треба гуртувати всіх, а потім, хто схоче поїде на Україну, хто ще не втратив надій на Антанту, нехай посидить ще з рік чи зо два на еміграції»²³. Із закликами підтримати зазначені резолюції, організувати противників Головного отамана Ю. Тютюнник звертався до О. Удовиченка, М. Палія-Сидорянського, О. Морозовського та ін.

Як свідчить один із таємних документів органів ГПУ, комплекс заходів із ліквідації «петлюрівщини» був надзвичайно широким. Приміром, у вересні 1923 р. чекісти планували: 1) обробку співробітників посольства II Речі Посполитої в Харкові («органи» через своїх агентів мали доступ до найтаємніших документів МЗС Польщі); 2) відстеження настроїв в середовищі української політичної еміграції в Польщі; 3) вербування для підпільної роботи в рамках «ВВР» та «переведення» в УСРР відомих повстанських отаманів — Я. Гальчевського, І. Трейка, Хмари та ін.; 4) підбурювання О. Удовиченка, щоб він розпочав шалену агітацію проти С. Петлюри і не пізніше 10-15 жовтня 1923 р. повністю розірвав із ним стосунки, а також забезпечення переходу в УСРР ген. М. Омеляновича-Павленка; 5) закладення від імені «ВВР» конспіративних квартир і явок поблизу польсько-радянського кордону; 6) відстеження роботи польських прикордонних постерунків в районі Ковеля-Рівне, збір інформації про ставлення представників польської адміністрації та військових до «ВВР»²⁴.

²³ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 250–251.

²⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 439. — Арк. 60.

Із часу підписання Варшавського договору у квітні 1921 р. найближчим союзником УНР була Польща. На її території перебував Голова Директорії та уряд УНР, більша частина українського війська, останнє поляками визнавалося дружньою та союзною стороною. Навіть після підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею — з іншого, польська сторона формально забороняючи на своїй території дію державних установ УНР, неофіційно і неафішовано таку діяльність підтримувала. Приміром, Повстансько-партизанський штаб при головній команді армії УНР (ППШ) у 1921 р. працював під контролем і за значного сприяння Другого відділу Генерального штабу Польського війська (так званої «Двійки» — польської військової розвідки).

Одним із важливих завдань, що стояло перед радянськими спецслужбами було припинення українсько-польської співпраці, підірвання авторитету С. Петлюри в очах польського державного керівництва. Тож, легендовану «ВВР» вони використали для введення в оману співробітників польського посольства у Харкові. Із цією метою була навіть започаткована спеціальна оперативна розробка з назвою «Нове». Її суть — встановлення контакту «ВВР» із посольством II Речі Посполитої в Харкові, укладення між ними угоди про співпрацю. Таким чином, чекісти сподівалися отримати офіційні документи, що підтверджують зв'язок польських представництв в Україні з «контрреволюційними» антибільшовицькими організаціями; скомпрометувати в очах польських урядовців Головного отамана С. Петлюру і Державний центр УНР, заставити їх відмовитися від подальшої підтримки українського національно-визвольного руху.

Розпочати оперативні ігри чекістам вдалося завдяки завербуванню дружини секретаря Українського Центрального комітету в Варшаві, професора П. Зайцева. Через неї радянські спецслужби вийшли на зв'язок із пресовим референтом посольства II Речі Посполитої в Харкові С. Літауером. Перша зустріч дипломата з агентом ГПУ, що діяв під виглядом члена Полтавського осередку «ВВР», відбулася в самій будівлі посольства

Ярослав Файзулін

пізно в ночі з 8 на 9 липня 1923 р. Інтерес польської сторони полягав в тому, щоб «підпільники» за певну винагороду поставляли із УСРР дані розвідувального характеру. У той же час, делегат «ВВР» всіляко демонстрував вагомість своєї організації, вимагаючи значно ширшої співпраці²⁵.

Агенти ГПУ намагалися навіть польським дипломатам думку про непопулярність серед українських мас Головного отамана С. Петлюри і постатей з його найближчого оточення, натомість — переконували у високому авторитеті Ю. Тютюнника. Під час однієї із зустрічей з С. Літауером чекістський агент, що заховався під ім'ям Дмитро Грудина, стверджував: «Вам здається, що у Вас знаходяться всі кращі сили, ну, а для нас, тобто для Українського Національного руху, який очолюємо тут ми в Україні, ці кращі сили нічого не варті... Симон Васильович (Петлюра), Павло Іванович (Зайцев), Андрій Васильович (Ніковський) можливо і добрі самі по собі люди, я не сперечаюсь. Я їх досить добре знаю, але в вожді народу все-таки вони не годяться. Я не кажу про Петлюру, котрий до кінця скомпрометував весь український рух перед західноєвропейськими державами і головним чином, перед українським народом... Стосовно імен, традицій і т.д. їх достатньо в Україні для того, щоб здійснити нашу ціль і завдання звільнити країну від більшовицького іґа, втілити наші очікування може лише одна незаплямована особа, віддана справі національного руху визволення України — отаман Тютюнник»²⁶.

З іншого боку, члени «ВВР» осуджували повстанські акції, інспіровані Державним центром УНР, мовляв повстанські отамани лише заважають проведенню планомірної антибільшовицької роботи. «Я. Гальчевський розбитий на голову, — стверджував сексот ГПУ в ході однієї з розмов з С. Літауером. — Весь його загін загинув, частково взяті в полон, частково вбиті. І ким же... Самими селянами. Ах, що вони роблять, що вони

²⁵ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 70.

²⁶ Там само. — Арк. 73 зв.-74.

роблять ці генерали... Цей Чоботарів і Петлюра... Для чого вони нищать всю справу... Це ж злочин пускати неорганізований загін, з провокаторами всередині, без ознак будь-якої внутрішньої дисципліни. Загін, який замість того, щоб вести ідейну працю на благо України робить виключно кримінальні набіги на селян, котрі звичайно не підтримають вже жодного загону, хібащо до них прийде сам «батько». Ці селяни самостійно вилловлюють, самі вступають з ними в бій і передають в руки «правосуддя» тобто більшовиків»²⁷.

Після нетривалих таємних переговорів «ВВР» із співробітниками посольства II Речі Посполитої постало питання про підписання між сторонами офіційного договору. «Підпільники» вимагали включити до нього пункти про координацію спільних антибільшовицьких виступів та акцій; дозвіл «ВВР» користуватися польським дипломатичним зв'язком; надання польською стороною допомоги зброєю та матеріальної підтримки «ВВР»²⁸. Водночас, польська сторона була зацікавлена в розвідувальних матеріалах — радянська дійсність їх цікавила у викладі безпосередніх учасників та керівників національного руху. Зокрема, про те, які організації продовжують діяльність в Україні і котра з них користується найбільшою популярністю серед населення? Культурне будівництво в Україні та його значення для виховання мас? Становище Української Автокефальної Православної Церкви? Значення і розвиток кооперації, ставлення до українського національного руху? Значення і природа комнезамів? Популярність радянського уряду серед населення, відносини між окремими його членами, національний склад, вага в політичних колах? Кількісний склад і закулісне життя КП(б)У? Інформації військового характеру: чисельність, боєздатність, озброєння, дислокацію, командний склад частин Червоної армії?

Чекістська операція «Нове» виявилася доволі успішною. Польські дипломати погодилися максимально повно задоволь-

---

²⁷ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 83.

²⁸ Там само. — Арк. 75 зв.

Ярослав Файзулін

няти всі вимоги «ВВР». Чекісти отримали доступ до зв'язку польського посольства і змогу пересилати кореспонденцію його кур'єрами. Це піднімало авторитет «ВВР» в очах адресатів — переважно діячів української еміграції, що бралися співпрацювати із цією організацією. Польська сторона взяла на себе зобов'язання фінансувати діяльність окремих осередків «ВВР», ведення ними розвідувальної роботи на території УСРР. Приміром, перший транш в розмірі 3,5 тис. доларів призначався для створення і укомплектування партизанських загонів на Одещині та Чернігівщині; поповнення ресурсів організації в бойовому центрі в Холодному Яру; ведення антибільшовицької роботи серед автокефалістів. Крім того, через «ВВР» чекісти отримали можливість безперешкодно дезінформувати польські владні кола, поширювати вигідні для себе думки²⁹.

Повідомлення з України про активність «ВВР», що надходили за кордон різними шляхами, викликали занепокоєння Головного отамана і його соратників. За чекістськими даними, в Центральному Українському Комітеті на Алеї Руж, 6 у Варшаві, відбулося таємне засідання участь в якому брали С. Петлюра, А. Лівіцький, Ф. Лукашевич, О. Саліковський, В. Прокопович, О. Удовиченко, П. Зайцев та М. Чеботарів. Серед запитань, що обговорювалися, було політичне становище в Україні. Констатувалося, що в Україні діють підпільні організації не пов'язані з Державним центром УНР. Тому учасники наради доручили керівнику розвідки М. Чеботаріву з'ясувати ставлення підпільників до петлюрівського центру за кордоном. Крім того, С. Петлюра особисто висловив бажання аби в Польщу прибули декілька відомих представників українського підпілля для переговорів і висвітлення антибільшовицької роботи³⁰.

Очевидно, чекістські ігри із використанням «ВВР» не були надто успішними. Тому через кілька місяців радянська влада відкрила правду про перебування Ю. Тютюнника в її руках,

²⁹ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 78 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 81.

намагаючись надати цьому відкриттю максимального пропагандистського ефекту. Сенсаційну новину про легендарного отамана, який перейшов на радянський бік, у листопаді 1923 р. опублікували газети, що спеціально поширювалися за кордоном в середовищі українських політичних та військових діячів.

Звістка про перехід Ю. Тютюнника на бік більшовиків стала справжньою сенсацією в середовищі українських політичних емігрантів. Хоча це й не була перша такого роду акція. У липні 1922 р. радянські спецслужби заарештували ген.-хор. А. Гулого-Гуленка, під тиском він викрив підпільну мережу і дав згоду на співпрацю. В Україну після завершення революції реемігрували відомі політичні діячі М. Грушевський, П. Христюк, М. Чечель та ін., робив спробу повернутися й В. Винниченко. На заклики Тютюнника повертатися в УСРР відреагувало українське вояцтво. Як стверджує він у листі до О. Удовиченка 12 листопада 1923 р. в Київ повернулося із польських таборів інтернованих 740 українських вояків, передусім Київської дивізії Армії УНР.

Утім, лідери УНР і авторитетні військові діячі такий «крок» Тютюнника осуджували. До прикладу, ген. М. Омелянович-Павленко стверджував: «Він каже Юрко, — робить щось — то робить — але це куплено занадто дорогою ціною (має на думці якісь архіви петлюрівські) й зовсім не по лицарські»³¹.

Головний отаман С. Петлюра в інтерв'ю закордонній агенції РУСС-ПРЕСС в грудні 1923 р. стверджував, що перехід низки відомих українських діячів на сторону радянської влади залишився майже не поміченим в еміграційному середовищі: «...Зацікавивши вас фактом «зміновіхівства» українською «перекидництва» проф. Грушевського і генерала Тютюнника, ні я, ні наскільки мені відомо, серйозні кола української еміграції особливого значення не надають... Що стосується генерала Тютюнника, то його політична нестійкість для нашої еміграції не таємниця. Він вже раз переходив до більшовиків, теперішній його перехід до них нікого не дивує, як не дивує нікого і новий

---

³¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 35. — Арк. 67.

крок його в зворотному напрямку, коли ситуація докорінним чином зміниться»³². Однак ці слова Головного отамана радше варто розцінювати як спробу видати бажане за дійсне, з метою не допустити морального розкладу і зневіри політичної еміграції.

Ліквідація органами ГПУ залишків антибільшовицьких організацій, пов'язаних із закордонним центром, повідомлення про перехід Тютюнника на бік радянської влади завдали болючого удару українському рухові. Частина українських еміграційних діячів втратили віру в можливість продовження визвольних змагань і повалення радянської влади в Україні. Зменшення підтримки органів УНР від закордонних урядів, посилило протистояння в середовищі української політичної еміграції, відмови від участі у визвольних змагання рядової еміграції. Наслідком діяльності органів ГПУ, стало також зменшення впливу С. Петлюри на закордонне українство та залишки антибільшовицького руху в самій Україні.

В узагальненому документі — під назвою «Огляд оперативної розробки, проведеної органами ЧК-ГПУ у 1921–1923 роках з виведення генерала армії УНР Ю. Тютюнника» чекісти підсумовували результати використання полоненого отамана: «Листи Тютюнника за кордон внесли дезорганізацію в лави контрреволюції за кордоном і підірвали авторитет ватажків націоналістичних закордонних центрів... Під впливом цих листів припинили свою боротьбу проти радянської влади і повернулися з еміграції деякі відомі українські буржуазні націоналісти (Бондаренко, Очеретько, Добротворський та інші), а також склали свою зброю озброєні банди на території України, отамани яких дізналися про перехід Тютюнника на бік більшовиків»³³.

Водночас, радянська пропаганда не без успіху продовжувала нав'язувати суспільству спотворений образ С. Петлюри — він подавався за символ «вужькошовіністичних бажань окремих

³² Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Упорядн.: Лозицький В.С. (голова), Бажан О.В., Власенко С.І., Кентій А.В. — К., 2008. — С. 166.

³³ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 552.

осіб» створити самостійну Україну. Як результат, визначення «петлюрівщина» стало синонімом українських національно-визвольних змагань, замінивши собою термін «мазепинство». Таким чином, не бажаючи того, радянська пропаганда виокремила С. Петлюру із когорти українських діячів, визнавши його провідну роль в боротьбі за самостійну і соборну українську державу.

На початку 1924 р. в офіційні КП(б)У газетах «Комуніст» і «Більшовик» з'явилися мемуари Ю. Тютюнника «З поляками проти України». Згодом згадані спогади у вигляді брошури були опубліковані у Державному видавництві України 50 000 тиражем. Передмову і примітки до них підготував недавній боротьбист і громадський діяч М. Любченко. Вже в першому своєму рядку він дає їм промовисту характеристику: «Мемуари Юрка Тютюнника — це не просто спогади сучасника, це перш за все акт обвинувачення. На лаві підсудних сидять поруч себе українська еміграція й польська дипломатія»³⁴. Саме під таким кутом зору ми маємо і розглядати це історичне джерело, — як акт обвинувачення радянської влади проти С. Петлюри та польського уряду. Водночас, Тютюнник намагається перекласти всю вину за поразку національно-визвольних змагань на С. Петлюру і поляків, всіляко «відбілюючи» власну участь у них.

Справедливу і досить жорстку оцінку мемуарам Ю. Тютюнника дав відомий український громадський діяч, публіцист С. Єфремов. 30 липня 1925 р. він занотував у своєму щоденнику: «Прочитав книжку Ю. Тютюнника — З поляками проти України». Паршивець, що загортається в тогу благородства. Цинік, що удає джентльмена. Дурень, що хвалиться своїм розумом. І часто так, що аж пальці знати. Наприклад описавши свій рейд на Україну 1921 р. та розчарування поляків од невдачі того рейду, Тютюнник глибокодумно додає: «Не знаю, які мали підстави поляки чекати інших наслідків». Ну, а сам же Тю-

---

³⁴ Тютюнник Ю. З поляками проти України. — Х.: Державне видавництво України, 1924. — С. 3.

Ярослав Файзулін

тютюнник інших наслідків чекав чи не чекав? Виходить, з його убивчої іронії, що не чекав. Добре, — а навіщо ж він погнав тоді сотні босих і роздягнутих людей на смерть за те, у що сам, виходить, не вірив? Лицемір і брехун! Пророкувати заднім числом дуже легко, а надто, коли цим заробляє собі чоловік на шматок хліба з маслом. А втім, Тютюнник ще на гірше пустився. В Одесі саме оце роблять фільму на тему партизанського повстання на Україні і от Тютюнника гратиме сам Тютюнник, а Котовський (його гратиме сам Котовський) його битиме. Очевидно, з самого сценарія виникає, що Тютюнникові має випасти роля не дуже почесна, і цей хвалений герой удаватиме на втіху публіки цю непочесну ролю. Як низько посідали наші «герої», що так високо неслися! Заробляють на крові своїх загиблих товаришів і на власній честі — нижче впасти вже нікуди...»³⁵.

Ймовірно, вже із першого року перебування в УСРР Ю. Тютюнник стає викладачем Харківської школи червоних старшин, — військовому навчальному закладі, що мав готувати українських командирів для Червоної армії. Там діяли піхотний, артилерійський та кавалерійський відділи. Колись легендарний повстанський отаман викладав тактику бою для колишніх своїх ворогів. Вже згадуваний нами дипломат Беседовський писав у спогадах: «Пам'ятаю, я спіткав його на вулиці Харкова 1925 р. і запитав, що він робить. Він відповів з глумливим усміхом: «Даю виклади бандитизму»³⁶.

Ю. Тютюнник погоджується на зйомки у документальному фільмі «П.К.П.», де грає «бандитського» отамана Юрка Тютюнника, власне стає карикатурою на самого себе. Мало хто знає, але про підготовку фільму Ю. Тютюнник залишив надзвичайно цікаві спогади, які дозволяють відтворити закулісся цієї картини. У них стверджує, що взимку 1923/1924 рр. до нього зайшли

---

³⁵ *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. — К.: ЗАТ «Газета «Рада», 1997. — С. 261.

³⁶ *Шатайло О.* Генерал Юрко Тютюнник. — Л.: «Світ», 2000. — С. 104.

відомий чекіст Я. Ліфшиц і радянський кіносценарист, режисер Г. Стовбовий. Вихваляли його працю «З поляками проти України» і висловили намір на її основі підготувати фільм про боротьбу української армії з радянською владою. Поміж іншим просили надати інформацію про характерні риси головних дієвих осіб з табору УНР. Зі зрозумілих причин, відмовитися було важко. Хоча як вказує Тютюнник, він чітко розумів, що ці дані можуть бути використані не лише авторами сценарію і режисерами, але й органами ГПУ. Тому описував своїх колишніх соратників немов би з позиції обвинуваченого або принаймні свідка. На авторські інтереси й історичну правду зважав мало, вважаючи, що крісельце кінотеатру мало годиться для вивчення героїчних або трагічних сторінок українських визвольних змагань. Через якийсь час Ю. Тютюнника відвідали ідеологічно-художній керівник кінокартини Б. В-кий і її постановник А. Лундін, запропонували і йому самому знятися у фільмі «П.К.П.» («Пілсудський купив Петлюру»)³⁷.

Зйомки кінокартини тривали протягом 1925–1926 рр. переважно на Одеській кінофабриці, відтак Ю. Тютюнник досить часто їздив у відрядження до «південної Пальміри». Його залучали до підготовки сценарію, підбору акторів та узгодження типажів, безпосередньо брав участь у зйомках. Керівництво кінофабрики ставилося до колишнього «контрреволюціонера» із повагою, навіть дещо улесливо, адже його кандидатуру «затвердило» саме ВУФКУ, звичайно не без згоди ГПУ і ЦК КП(б)У. Тим більше, що «колегами» Тютюнника по знімальному майданчику мали стати відомі радянські високопосадовці. Показово, що часопис «Культура і побут» — додаток до «Вістей ВУЦВК» вихваляв акторські здібності колишнього генерала, щоправда беручи слово «герой» у лапки.

Чи усвідомлював в ті дні Ю. Тютюнник, що він став сліпим знаряддям в руках радянської влади і, що його використовують для дискредитації в масах Головного отамана С. Петлюри і націо-

---

³⁷ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 111.

Ярослав Файзулін

нально-визвольних змагань українців? Звісно, що так. Підтвердження знаходимо в записниках генерала, — чи не єдиному місці, де він міг не критися із своїми справжніми поглядами. «Треба бути занадто наївним, щоб не знати, що за мету ставили собі «освіти», коли ото взялися фільмувати з історії нашої боротьби проти Росії, — читаємо в нотатках Ю. Тютюнника, що відносяться до того часу. — Мета була суто політичною: оганьбити саму ідею боротьби за визволення України. Для того й було вибрано відповідний момент, а саме: використання Польщею української армії в боротьбі проти Росії. Зрозуміло, що в «освіт» і на думці не було виявити трагедію активнішої частини української нації, що, завдяки нерозумній політиці Петлюри, своєю кров'ю помагала Польщі завоювати українські землі від Прип'яти до Черемоша і від Острога, де домовина Костянтина Острозького до високих Карпат з легендарною могилою Юрка Довбуша. Ні, «освіти» ставили собі завданням оганьбити все, що в пам'яті українського народу повинно залишатися стимулом до дальнішої боротьби, — їм потрібно було зганьбити, втоптати в бруд саму ідею визвольної боротьби. Зрадники, кар'єристи, йолопи, інтригани, алкоголіки, злочинці і наркомани — ось хто повинен був з'явитися перед масовим глядачем на екрані, замість тих, що так чи інакше репрезентували ідею української державності й тих, що власною кров'ю писали історію українського народу»³⁸.

Для того аби надати фільму максимального пропагандистського ефекту, підбір акторів здійснювався таким чином, щоб всі типи небільшовицького табору виглядали нікчемно і карикатурно, викликали в глядачів несприйняття й огиду. На фоні негативних типажів у всій красі мали «вблискувати» радянські достойники — Х. Раковський, В. Затонський, Ф. Дзержинський, Я. Ліфшиц, Г. Котовський та ін. Планувалося, що вони з'являтимуться в окремих епізодах картини, відіграючи другорядні ролі. Та в процесі узгодження сценарію «в верхах» він зазнав

³⁸ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 108.

суттєвих змін, адже навіть у фільмі радянські керманічі не могли опинитися на другому плані. Із відомих, залишився лише червоний кавалерист, комбриг Г. Котовський. Із ним Ю. Тютюнник знову зійшовся на полі бою під Малими Миньками, але тепер вже на кіноекрані.

Загалом, фільм «ПКП» був побудований на контрасті протистояння сил «добра» і «зла». Звісно, негативною стороною мали бути Головний отаман С. Петлюра, міністри і військові УНР, повстанці та підпільники. Позитивною — відомі радянські діячі та червоноармійці. Свідомо центр ваги був перенесений на уєнівський табір. Для цього, як стверджує Ю. Тютюнник: «Треба було загострити суперечності поміж дієвими особами нашої сторони. Отже треба було шукати «добро» і «зло» в таборі, де за загальною політикою «освіти» мало бути лише «зло». Таким чином, у Лундіна і Стівбового виникла думка поставити в центрі інтриги Тютюнника і Петлюру: боротьба за владу! Ця дешевенька й безглузденька ідея (при моїй допомозі) цілком захопила Лундіна. Стівбовий якийсь сам по собі спасував, хоч він все ж досить розумна людина. Можливо, що він уявив уже собі ситуацію так, як вона дійсно була»³⁹.

Під час зйомок Ю. Тютюнник намагався триматися гідно, відбиваючи нагінки й випадки окремих акторів. Як свідчать записники, фільм «ПКП» колишній генерал сприймав за поле битви між двома ідеологіями — українською державницькою і радянською комуністичною. І в цій битві він намагався гідно постати перед окупаційним режимом із його незчисленими людськими й матеріальними ресурсами. Хоча Ю. Тютюнник і не плекав особливих ілюзій щодо себе особисто та ролі, яку йому відводили радянські органи. І чи не найкраще його погляди відображає наступна цитата: «Я погодився грати. Кіно-апарат є зброєю не менше страшною від отруйних газів, бо труїти душі є не легше від труїння легенів. Кіно-апарат мав одіграти роль довбні, що забила осикового кілка в могилу нашої визвольної

---

³⁹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 112 зв.

Ярослав Файзулін

ідеї... Я погодився стати проти кіно-апарата, який мав знищити і моє моральне ество раз і назавжди. Я повинен був стати чорнобілою площиною на екрані. Сумбурна ілюзія замість дійсності...⁴⁰». І далі, — слова «батька-отамана» взагалі виглядають як крик душі, спробою достукатися до свідомості українських мас: «Багатоголова, безглузда, сліпа юрбо, чи зрозумієш, чи відчуєш ти нашу національну трагедію? Ти ж нас, і мене зокрема, носила на руках, плазувала псом коло ніг. Коли твоїх вождів покажуть тобі клоунами, кому ти будеш плескати в долоні, кого вітатимеш: своїх вождів, чи своїх можновладних гнобителів?...»⁴¹.

Ймовірно, завдяки своєму таланту публіциста Ю. Тютюнник був влаштований на роботу в Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). Там він написав декілька сценаріїв до фільмів, був редактором низки художніх фільмів. Зокрема, Ю. Тютюнник у співавторстві з М. Йогансеном 1928 р. підготував сценарій до відомого кінофільму «Звенигора» (режисер О. Довженко). Місцем дії в ньому були рідні місця Ю. Тютюнника — Звенигородщина. У 1929 р. на замовлення Одеської кінофабрики Ю. Тютюнник і М. Йогансен повинні були підготувати сценарій до кінофільму «Перекоп», а знімати її мав відомий радянський режисер І. Кавалерідзе⁴².

Українці з оточення Ю. Тютюнника сумнівалися в його прорадянських сентиментах, вважаючи його лояльність тимчасовою тактикою поведінки. Приміром, колега Тютюнника по ВУФКУ, у минулому комісар Української Центральної Ради Надія Суровцова згадувала: «Мене надзвичайно цікавило, чи його поява була зміною світогляду, чи тактикою. І от колись, а загалом, крім зустрічей і розмов по роботі, я не пам'ятаю, щоб хтось з нас з ним стикався, його спитала віч-на-віч, розуміється, як він собі уявляє майбутнє, коли дійсність для нього буде не до сприйняття. «Я знайшов шлях сюди, знайду і звідси», — відповів він»⁴³.

⁴⁰ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 108 зв.

⁴¹ Там само.

⁴² Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ІПУ. Документи і матеріали. — С. 287.

⁴³ Суровцова Н. Спогади. — К., 1996. — С. 168.

Не став до кінця «своїм» Ю. Тютюнник і для радянської влади. Увесь час свого перебування в УСРР він не випадав із поля зору органів ГПУ. Ті час від часу влаштовували «перевірки», намагалися скомпрометувати його. Приміром, ще під час зйомок у фільмі «ПКП» Тютюнник отримав телеграму із запрошенням виступити із публічною доповіддю в Одесі в підтримку відбудови театру. Більше того, начальство запевнило, що жодних заперечень з боку ЦК КП(б)У не має, а місцевий партком вже отримав відповідні директиви. Таке сприяння «освіт» настожило генерала і він відмовився. За якийсь час до Ю. Тютюнника із цим же проханням звернулися два члени Одеського окружного виконкому. У них він запідозрив агентів ГПУ, що готують провокацію, і гостро відповів: «Не хочу говорити перед мовчазною юрбою міщан, що не посміє нічого сказати, не одержавши заздалегідь дозволу від ДПУ... Це для мене рівнозначно, як би мені запропонували читати доповідь перед... болотами Полісся або пісками пустелі»⁴⁴.

Публічний перехід на бік більшовиків, підписання «покаянних листів», пропагандистський памфлет «З поляками проти України» і зйомки у фільмі «ПКП» похитнули довіру до Ю. Тютюнника. Очевидно, колись легендарного отамана гнітила роль зрадника і провокатора, що в нових умовах відводилася йому радянськими органами. Відповідні свідчення знаходимо в приватних записниках Ю. Тютюнника. У них він досить часто описує «незручні» ситуації в яких йому доводилося опинятися. Приміром, під час подорожі з Харкова до Бердичева, орієнтовно 1926 р. сусідами Тютюнника у залізничному вагоні були два вчителі із Решетилівки. Впізнавши в попутчику колись легендарного отамана, вони намагалися з'ясувати, ким він є насправді: «Вони несміливо, обережно намагалися взнати, що я за людина, — писав Ю. Тютюнник в неопублікованих спогадах. — Чим я був — знали вони, але чим став — було загадкою. Очевидячки, й до Решетилівки докотилася робота ДПУ, яке через

---

⁴⁴ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 74, 76.

Ярослав Файзулін

своїх «сексотів» (таємні агенти) — провокаторів ширило в українських колах чутки, що я немовби то став сам «сексотом». Я відчував, що вони не хочуть вірити ганебній провокації. Від себе я не мав змоги (до часу) розвіяти провокацію. Бо чи ж можна боротися з подібною провокацією словами? Для того необхідно діяти так, як я діяв у роки напруженої, активної боротьби нації проти Росії і Польщі. Нині я був закутий»⁴⁵.

В іншому своєму записнику Ю. Тютюнник занотував: «Я ж був ізгоем на Україні, самотнім на своїй батьківщині. Ворог усе робив, щоб ізолювати мене від моєї нації: хапав і слав моїх знайомих на Північ до Сибіру, нищив їх морально і фізично, мистецьки поширював чутки про «співпрацю з ДПУ Тютюнника»... Я мусив стерегтися кожного й кожен повинен, мусив був стерегтися мене...»⁴⁶.

У рукописі праці «Партизанські етюди» Ю. Тютюнник пише про тугу за власним селом із його «злиднями, з темнотою, з забобонами, тяжкою працею і п'яним відпочинком на свята», роздумує над тим як сприймуть його повернення земляки: «Я довго блукав. А коли стало можна мені, полинув я хоч на днину яку туди, де з пупку я ріс і виріс. Хотілося зиркнути оком на тії околиці, що пестили мене малого, що вигодували мене великого, дали мені міць, якої не зломило бурхливе життя. Хотілося зазирнути в очі моїх родичів і друзів і запитати мовчки їх чи прощатимуть вони мені мої вільні й невільні гріхи. Боявся я, що цуратимуться мене, бо не знатимуть чим я став: чи ворогом їхнім чи рідним приятелем, як і був»⁴⁷.

У приватних нотатках Ю. Тютюнника відбилосся його ставлення до радянської влади, яку він сприймав не інакше як за російську окупацію України. При цьому «батько отаман» ясно усвідомлював роль, яку офіційна влада відводила йому: «Завойовники завжди спіраються на меншість проти більшості тубільного населення. Вони — росіяни — самі живуть у палацах

⁴⁵ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 67–67 зв.

⁴⁶ Там само. — Арк. 97.

⁴⁷ Там само. — Арк. 49.

і їздить у м'яких вагонах. Вони посадили поруч себе євреїв і поляків і інших аби разом панувати над нами. Поміж себе вони пустили декого з українців — це тих, що вже купили їх ласощами, або гадають купити. Й коли я маю змогу їхати в м'якому, — це лиш є доказ, що і я є об'єктом їхньої політики, що має на меті деморалізацію нації: мене хочуть перетворити в новітнього яничара»⁴⁸.

Ю. Тютюнник не втрачав надії, що національні сили відновляться і ще доведеться зі зброєю поборотися за українську державу: «Іноді становище здається гіршим ніж воно є. Після перемоги російського червоно підфарбованого імперіалізму, здавалося, що ціла нація на просторах од Припяти ріки до Кавказьких гір і від Дністрового гирла до Вороніжа — лише стогне. Здавалося, що тяжкий чобіт російського ката розчавив націю і вона згвалтована лежала простоволоса в невимовному розпачі. Здавалося... Я ж відчув, що то не так є. Я певний був, що нація ще буде боротися і перемагати. О, націє моя, — коли б ти знала, яка красуня ти, як станеш до бою! Ти будеш, моя націє, жить і перемагати...»⁴⁹.

Із часом Ю. Тютюнник взагалі перестав критися зі своїми антирадянськими поглядами, публічно висловлював думки, що на той час поза сумнівом могли вважатися крамольними. Показовим у цьому відношенні є епізод, що трапився із Ю. Тютюнника під час подорожі до Одеси, ймовірно 1925 р. Як він згадує, у м'якому вагоні, якими в той час їздили переважно різноманітні радянські достойники або ж люди достатньо заможні, розгорілася суперечка навколо політики «українізації». Мовляв «Не можна панувати надалі на Україні, не прикинувшись, якщо вже не українцем, то принаймні — українізованим». Розмовляли російською, бо українців серед таких пасажирів було обмаль. Принципово — всі були проти «українізації», але одні визнавали її доцільність лише як тактики управління Україною, інші —

---

⁴⁸ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 67.

⁴⁹ Там само. — Арк. 97.

Ярослав Файзулін

категорично заперечували, наполягаючи на більш жорстких і ефективних методах. Ю. Тютюнник зайняв пасивну позицію, не втручаючись в дискусію. Та коли запитали і його думки відповів: «Я проти українізації... Справді, на якого чорта українізувати не українців, коли справедливіше і простіше замінити їх українцями». В цей момент до вагона увійшли агенти ГПУ для перевірки документів. Цілком випадково посвідчення колишнього повстанця потрапило до рук одного з партійців. І його було викрито. Присутність «класового ворога» спантеличила учасників суперечки, вони ніяково замовкли і розійшлися по своїх кутках⁵⁰.

Свідченням того, що Ю. Тютюнник вирішив не приховувати своїх поглядів, був часто описуваний в історичних працях, епізод під час обговорення роману Ю. Смолича «Фальшива Мельпомена» в харківському клубі Робмису (профспілки робітників мистецтв) у 1928 р. Як відомо, антигероями твору були члени націоналістичного підпілля.

- З глибини залу, від вхідних дверей, попрямував до трибуни якийсь невідомий мені чоловік, — згадував у своїх «Розповідях про неспокій» Юрій Смолич. — Невисокий на зріст, але кремезний, з широкими плечима й чіткою, військової муштри, ходюю. Його чисто виголене підборіддя було майже квадратове, на лоба спадав русявий чубчик, сірі глибокі очі поглядали якимсь холодним сталевим блиском пильно й пронизливо. (...)

- Мене звуть Юрко Тютюнник.

- Що за ідіотські жарти! — гукнув хтось з першого ряду.

- Ніяких жартів, — відказав чоловік на трибуні, — я той самий Тютюнник, про якого ви й подумали. Отаман Юрко Тютюнник.

У залі враз запанувала тиша. (...)

- Тут розійшлися думки з приводу визначення ідейного сенсу роману... (...) Можливо, аудиторії буде цікаво почути й мою думку? Вважаю себе дещо компетентним у цьому питанні. (...) Я був не тільки лідером націоналізму, а й командиром армії

⁵⁰ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 36. — Арк. 46–46 зв.

націоналістів та керівником націоналістичного підпілля. Отже, маю певний досвід у цій справі. (...) Заявляю, коли б отакою, як описано в романі, виявилася у своїй підпільній діяльності боївка націоналістів, яких я посилав у підпілля на Україну, то я б наказав тих нікчем розстріляти!».

І пішов з трибуни геть»⁵¹.

Наскільки нам відомо, це був один із останніх публічних виступів Ю. Тютюнника. Вже 12 лютого 1929 р. його викликали в приміщення ГПУ, де заарештували за звинуваченням у «контр-революційній діяльності» і приналежності до петлюрівського підпілля. Водночас, у квартирі Тютюнників було проведено обшук. Чекісти вилучили 24 фотокартки, один порваний рукопис, алфавіт з адресами та «кіпу» різної переписки. Під час обшуку були присутні дружина генерала Віра Андріївна, його племінник Михайло Чуенко, представник домоуправління на прізвище Береговой, які залишили свої підписи на чекістському документі⁵².

Розпочалися допити в ході яких Ю. Тютюнник відверто висловлював своє невдоволення національною політикою радянської влади, стверджуючи про необхідність відбудови української держави: «Що до національної політики Радвлади, то я вважаю, що національне питання остаточно не вирішене, але тенденції до вирішення мають. Практична політика Радвлади сприяє розвитку укр. національної культури, але інтереси нації не обмежуються культурним розвитком...

Незалежна Українська держава може бути тільки буржуазною, бо Радянська концепція усовує принцип незалежної державності. Керуюча роля повинна належать селянству. Промисловість повинна бути державною, що виключає диктатуру великого капіталу.

Коротко формулюючи мою політичну платформу повинен сказати. 1) Пригноблена нація — визволяючись перш за все мусить встановити національну диктатуру. 2) Оскільки на Укра-

---

⁵¹ Смолич Ю. Розповіді про неспокій. — К., 1968. — С. 76–81.

⁵² ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 6.

їні більшістю національною є селянство йому як класі належить керуюча роля в державі»⁵³. Досить відверті свідчення Ю. Тютюнника були долучені до кримінальної справи й використані як ще один доказ його «контрреволюційності».

Органи ГПУ звинувачували Ю. Тютюнника в тому, що не повідомив про підпільну мережу Партизансько-повстанського штабу; про свої зв'язки із колишніми підпільниками, частина з яких перебувала на нелегальному становищі; критикував політику радянської влади і публічно пропагував націоналістичні погляди т.д. Приміром, в колі своїх соратників у квартирі Наливайка він мав необережність проголосити тост «за фашизм», а серед студентів музичного інституту в клубі «Робміс» наголошував «ми свою справу зробили, тепер черга за вами», порівнював політику радянської влади стосовно селян із старою царською політикою, мовляв: «тоді, що б не сталося, були винні жиди, а тепер бувають в усьому винні куркулі»⁵⁴.

Під час допитів Ю. Тютюнник переконував слідчих у своїй лояльності до радянської влади і в тому, що його погляди не суперечать позиції громадянина УСРР. Водночас, проявив принциповість у питанні про «недонесення» на своїх соратників: «Взагалі у всіх випадках я вважаю за свій обов'язок попередити людину й якщо не можу утримати, то нехай відповідає. Повідомлення ДПУ будь про кого — це проти моєї моралі, в тому випадкові коли до мене приходять людина й повідомляє про себе»⁵⁵.

Дружина Ю. Тютюнника Віра Андріївна намагалася добитися звільнення чоловіка або хоча б полегшити його участь. 28 травня 1929 р. вона написала заяву до керівництва ОГПУ, надіславши її копію прокуророві Верховного суду СРСР. Наполягала на тому, що її чоловік Ю. Тютюнник після свого повернення був амністований і не вчинив нічого соціально небезпечного, а відтак не заслуговує на таку сувору міру покарання як адміністративна висилка. Писала, що без годувальника, їхня сім'я

⁵³ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 8–9.

⁵⁴ Там само. — Арк. 32.

⁵⁵ Там само. — Арк. 13.

(у т.ч. малолітні доньки Ольга (11 років) і шестирічна Галинка) приречена на голод. Просила переглянути справу й змінити міру покарання: звільнити Ю. Тютюнника і дозволити йому повернутися до Харкова⁵⁶.

У березні 1929 р. Ю. Тютюнника перевели із харківської в'язниці ГПУ в Москву — на Луб'янку. Родина генерала перестала отримувати будь-які повідомлення від нього. Численні звернення до чекістського керівництва, прокуратури, товариства політичних в'язнів залишалися без відповіді. 3 грудня 1929 р. Колегія ОГПУ винесла вирок Ю. Тютюннику — розстріляти. Виписка із протоколу містила важливу примітку «не приводити в виконання до особливого розпорядження»⁵⁷. Розстріл відбувся майже за рік — 30 жовтня 1930 р. В одному із запитів, датованому 21 січня 1930 р., Віра Андріївна прохала помічника прокурора Верховного суду Катаньяна надати хоч якусь інформацію про чоловіка, дозволити зустріч із ним. Писала, що хворіє, виховує двох малолітніх дітей і хоче порадитись із ним про їхнє майбутнє⁵⁸.

Мешканець сумнозвісного будинку «Слово» (через велику кількість репресованих мешканців) в Харкові письменник Валер'ян Старий згадував, що після смерті Ю. Тютюнника його дружина і доньки змушені були побиратися — просили хоч якоїсь допомоги в українських письменників. Та ті відмовляли, побоюючись, що це чергова провокація радянських спецслужб — в той час в столиці УСРР шаліли репресії, панувала атмосфера страху і недовіри. У цій же статті В. Старий стверджував, що згодом дружина генерала збожеволіла⁵⁹. Наскільки це відповідає дійсності — невідомо. Остання відома на сьогодні згадка про родину Ю. Тютюнника — його дружину Віру Андріївну Левицьку-Тютюнник і доньок — Ольгу та Галину відноситься до 1932 року. На поштовому конверті із прізвищем В. Левитської, що був долучений до кримінальної справи на Ю. Тютюн-

---

⁵⁶ ГДА СБУ. — Спр. 73862фп. — Арк. 41–41зв.

⁵⁷ Там само. — Арк. 46.

⁵⁸ Там само. — Арк. 52–52 зв.

⁵⁹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали. — С. 563.

ника, вказана адреса ст. Кушівка Північно-Кавказького краю. На запитання «Чи вдалося пережити їм лихоліття голодомору 1932–1933 років?» історики теж поки відповіді не мають.

Отже, біографія видатного військового діяча, ген.-хор. Ю. Тютюнника в значній мірі є типовою для цілої течії української політичної еміграції, яка в сучасній українській історіографії дістала визначення — комуністична або радянофільська. Її представниками були ті політичні емігранти, що сподівалися на повернення в радянську Україну і котрі згодом здійснили цей намір або ж були захоплені органами ГПУ і примушені до співпраці з комуністичною владою. Серед найвідоміших реемігрантів були М. Грушевський і група його однодумців, котрі в 1924 р. з власної волі виїхали в УСРР. Основні причини «поворотства» — важкі умови життя в еміграції, ностальгія за Батьківщиною і рідними, надії на більшовицьку політику «українізації» і національний розвиток УСРР, прагнення творчої реалізації та ін. Їхній авторитет, знання, зв'язки комуністична влада використовували для дискредитації Головного отамана С. Петлюри та українських національно-визвольних змагань, боротьби з урядами західноєвропейських країн, розколу української політичної еміграції та організації «поворотства» до УСРР, а водночас — для свого зміцнення. У роки втілення так зв. політики «українізації» вони отримали посади в радянських органах, певну свободу дій і можливість долучитися до національного розвитку України. Та як згодом виявилось, «українізація» для більшовиків була явищем вимушеним, своєрідною тактикою управління окупованими територіями (з метою — зменшити опір місцевого населення). Наприкінці 1920 рр. розпочалося її згортання, а найбільш відомі прихильники та організатори українського життя стали жертвами сталінських репресій. Перша їхня хвиля прокотилася Україною наприкінці 1920 — поч. 1930 рр., а друга — у роки «Великого терору». Абсолютна більшість державних, політичних, громадських і військових діячів, що мали відношення до розбудови УНР або причетні до українських національно-визвольних змагань, були знищені.